

ӨОЖ 340.1; 321.01

Е.И. Исибаева

Қазақ өлкесіндегі билер сотының қалыптасуы және дамуы

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.

Аннотация. Бұл мақалада би сотының пайда болуы мен дамуы туралы қарастырылады. Айтылмыш тұжырымнан қазақтар өзінің меншікті төл заңнамасын тиімді және озық тиіс болғаны туралы айтылады.

Түйін сөздер: билер соты, қазақ хандығы, әділ сот, шешімдер, әдет-ғұрып, билер.

Тәуелсіз және егеменді Қазақстанның ұлттық тұрғыда өзін-өзі тануының қалыптасуы қазақ халқының өткен қоғамдық-саяси және құқықтық қатынастарының ерекшелігін меңгеруді болжайды.

Қазақ мемлекеттілігі қазақ халқының қоғамдық құрылысының саяси және құқықтық көрінісі ретінде XV ғасырдың ортасында Орта Азия кеңістігінде шамамен 1456-1470 жылдары пайда болды. Қазақ хандығының әлеуметтік-экономикалық және этно-саяси үрдістері құрылуының объективті алғышарттары сол кезеңде Қазақстан аумағында өрбіді. Қазақ хандығы өзінің қалыптасуын орта ғасырда біріккен Ақ Орданың, Ноғай хандығы және Әбілхайыр хандығының пайда болуы одан әрі де тереңде жатыр, ол қазақ халқының этникалық тұтастануынан бұрын қалыптасқан. Қазақтың көне құқығы ежелгі түркі-қазақ тайпалық, мемлекеттік құрылымдардан құралған, ауысып отырған көптеген көшпелі және жартылай көшпелі бірлестіктердің құқықтық дүниетанымы мен нормативтік активтері негізінде қалыптасты [1,145].

Қазақ хандығының саяси қалыптасуымен қатар, қазақ мемлекеттілігінің ұйымдасуының негізі, бастамасы болып табылады, әдет құқығының қалыптасуы қатар жүреді. Қазақ әдет құқығы жазылмаған құқық. Ол нормативтік институттарға іс жүргізушілік негізгі моральдармен мазмұндалған материалдарға сәйкестендіріліп құрылған. Осылайша, қазақ әдет құқығы қазақ халқының этно-саяси құрылысының қалыптасуы кезеңінде болған үрдістердің жалғасы болып табылады. Осылай халық жасап шығарған әдет Қазақстанның құқықтық жүйеде дамуының және келесі жүзжылдықтағы баюының басты қайнар көзі болды. Әдет және әдет құқығы нормала-

ры: «ескі әдет», «әдет ғұрып», «ата-баба салты» терминдері арқылы белгіленеді, ал нормалардың өздері: «жора», «жарғы», «жоба» атауларына ие болды. Бұл орайда «жора» сөзінің хандық биліктегі жоғары тәртіптердің санкциялануын немесе орнығуын, құқықтық нормалардың нысанын білдіретінін ескеру керек.

Жалпы мемлекеттік басқармадағы маңызды мәселелер бойынша шешім қазақ қоғамындағы барлық таптар сайын шақыратын құрылтай-жиналыстарда қабылданды. Мұнымен қатар, халық жиналысына қатысатын азаматтар ерікті, қару ұстап жүруге қабілетті болу керек. Құрылтайда басты шешімді хан жеке-дара қабылдамайтын. Қазақ қоғамындағы демократиялық бастаулар сол кездегі көшпелі қоғам үшін маңызды, жариялылық, қарапайымдылық және билер институтының негізі болған, сот процесіндегі жарыс сөзі тән сот процесінен ерекше көрініс тапты. Шоқан Уәлиханов: «Бұлай атану үшін қырғыздардың халық алдында өздерінің құқықтық білімін, шешендік қабілетін бірнеше рет көрсетуіне тура келеді», – деп жазды. Қазақ мемлекетіндегі заң нормаларының жиынтығы құбылыс болған жоқ, ол даму жолында өзгеріп отырады. Қазақ хандығының біртұтас бірігуі тұсында «Қасым ханның қасқа жолы» атауымен XVI ғасырдың шамамен бірінші ширегінде Қасым ханның ережелер жинағы шықты. Ал қазақ хандығының өрлеу кезеңінде XVII ғасырдың бірінші жартысында толықтырылған заңдық норма шығармашылық – «Есім ханның ескі жолы» шықты.

XVII ғасырда Қазақстанға жоңғар шапқыншылығы қаупі төніп тұрғанда, хандыққа тұтастығын сақтап қалуға мүмкіндік беретін құқықтық құрал қажет болды. Осы мақсатта қазақ

хандығының ұлы біріктірушісі Тәуке хан өз қарамағындағыларға «Жеті жарғы» атауымен жаңа әдет-құқық нормаларын біріктіруді тапсырды. Барлық жұмыстар сол кездегі кемеңгер, негізгі Қазақстанның үш аумағына өкпдік еткен үш бидің – Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билерінің басшылығымен жасалды. Бұл билердің тек қана әдет-құқық нормалардың білімпаздары ғана болып қоймай, барлық күштерімен қазақ хандығының бірігуіне, жоңғар күшіне қарсы аумақтық тұтастылығын сақтау үшін күрескен саяси қызметтерінің ролі маңызды болды.

«Жеті жарғы» халық өкілдерінің ұйымдастырушылық мүмкіндіктерін нақты көрсетіп берді. Бір тармағында: «Бірде-бір қырғыз халық жиналысына қарусыз келмесін, онсыз ешқандай дауысқа ие болмайды және кішілер оған орын бермейді» - деп айтылған. «Жеті жарғының» маңызы тек саяси, әлеуметтік саламен шектелмейді, сонымен қатар, Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайына, ішкі дамуына септігін тигізді. Заңдардың түпнұсқалығын, олардың қазақ қоғамының құрылымына сай келетінін ескеру қажет. Біріншіден, заң қазақ мемлекетінің өсіп-өркендеуін қамтамасыз етті. Екіншіден, «Жеті жарғы» азаматтардың құқықтық мәртебесін белгіледі, үшіншіден, аумақтық құрылымы анықталды. Жоғары билік көшпелі түрдегі өмірге біртіндеп ішкі аумақты дәстүрлі түрде қалыптасқан мемлекеттік аумақтан шығармай белгілеп отырды.

Атақты заңгер, академик С. Зимановтың зерттеуіне көз жүгіртсек: «Ерте және кейінгі жазба деректерге қарағанда ұлттық және аймақтық әділ сот тарихына енген билер саны жүзден астам. Ол билердің ішінде заңдылық пен әділ соттың «Алтын ғасырының» дәстүрлерін ғасырдан-ғасырға жеткізіп, сақтаған және оны әркез уағыздап отырған билер де көп болатын. Мысалы, Майқы би, Аяз би, Едіге би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Жәнібек би, Тіленші би, Есет би, Әнет баба би, Сырым би, Саққұлақ би, Бала би, Тоқсаба би, Шоң би, Бала би, Досбол би, Ақтайлақ би, Мөңке би, Байдалы би, Тоқсаба би, т.б. таңғаларлығы олар ұлан-байтақ қазаққыпшақ даласының әр түкпірінде өз руластары арасында, өз ауылдарында өмір сүргенімен, олардың атағы бүкіл Ұлы далаға әйгілі болды. Қазақ билерінің барлығы қай ғасырда, қай жерде, қай рулы елде өмір сүргендігіне қарамастан қазақ әділ сотының атасы атаған Майқы биді пір тұтқан. Орталық Азияның ұлан-байтақ

аумағының әртүрлі бөліктерінде орналасқан қазақтардың этникалық, тілдік-мәдени және идеялық-психологиялық бірлігін түсіндіретін құпиялардың бірі дәл осы қазақ құқығы мен әділ сотының жүйесінде деп есептеуге толық негіз бар» - деп тұжырымдайды. [2, 105-106].

I Есенберлиннің тұжырымдауы бойынша «...Алтын Ордада билердің ықпалы күшейе бастаған. Бұрын Өзбек ханының алғашқы хандық құрған кезінде, ауыл арасындағы дау-жанжалдан, ағайын ішіндегі талас-тартыстан туған қылмыс-күнаға, ұры-қары істеріне, тіпті кейде кісі өлтірілген ұрыс-төбелестерге үкім айту, жаза бұйыру – діни адамдардың шейх, қаді, ишан, қазылардың шаруасы болатын. Бірте-бірте бұл жұмыстардың барлығы билерге көшкен. Діни басшылардың қолында тек шарифатпен байланысты күнаһарлардың ісін қарау қалған. Сонымен қатар, бұрын ұрыс-соғыс замандарында, ру басқару тек көк найзалы, бұзаубас шоқпарлы батырлардың үлесі болса, ал халық бұрынғыдай рулық қоғамда қалмай, мемлекеттік, Ордалық басшылық көше бастағаннан бері билердің қадірі өсе түскен. Бұрынғыдай ержүректік, жау шошытар қаһарлылық қана емес, ел билеуде ой, тіл, саясат дегендер үстемдік алып, көп іс билердің қолына ауысқан. Сайып келгенде, Алтын Ордада соңғы жылдары ханнан, әмірлерден кейінгі елеулі күшке билер айналады» [3, 90].

Ортағасырлық қазақ қоғамының бүкіл құқықтық әлемінде негізгі билік Дала заңының билігі болды. Ал оның қорының сақтаушысы, реформаторы және жүзеге асырушы күші – билер болды. Би, ең алдымен – сот (судья). Бидің өзі де, билігі де түп-тамыры халықтың тарихына байланысты. Сол себепті ол беделді, дәстүрлі билік қатарында болды. Ол хан билігін көпшілік бұқара әкім билігі деп таныды. С. Сейфуллин жазғандай: «Мықты билер тілін алмаған хандарды бір кезде тақтарынан қуыршаққа алып тастап отырған». Би халықтың сана-сезімінде ақиқаттың ақ туын көтеруші ретінде сипатталды. Оған дәлел ретінде билердің мына кәсіптік ұрандарын келтіреді: «Шыннан өзге құдай жоқ», «Малым жанымның садағасы, Жаным арымның садағасы». Билердің негізгі ісіне айналған бұл ұрандар бойынша адам үшін оның ар-ожданы мен намысын, адамгершілік, әділдік тұрғыдан қорғауды ең жоғарғы қадір-қасиет деп санаған. Бұл моральдық құндылықтар әділ сот мәселесіне тікелей қатысты. «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» – деген нақты ережеден көрініс

тапты. Қазақ даласында би болу оңайға түспеген. Оған күрделі талаптар қойылды. Тек «Құдайдың сүйген құлдары ғана» би бола алды. Би боламын деген адам тек қана қасиеттерімен танылып қана қоймай бірқатар сатылардан тұратын сыннан сүрінбей өтуі керек болған. Далада әділеттің ақ туын желбіретер биге табиғат берген қасиеттерден басқа шешендік, сөзуарлық, ақыл парасат, қызыл тілде ешкімге дес бермеу және де «Қасым ханның қасқа жолында», «Есім ханның ескі жолында», Әз-Тәукенің «Жеті жарғысында» көрініс тапқан Дала заңының негізгі қағидалары мен нормаларын жатқа білуі, өзіне дейінгі атақты билердің үлгі сөзінен нәр алу секілді негізгі талаптар қойылатын. Әрине, билік шеңбері жағынан билердің елдегі билері мен ықпалы бірдей болған жоқ: шағын ауыл, шағын ру бірлестігінен бастап жүзге, ұлысқа, тіпті бүкіл қазақ еліне жүрген билер болған. Міне, осыған сәйкес билерге қойылатын талаптардың да түр-сипаты, «қаталдығы» да өзгеріп отырған [4, 17-18].

С. Сейфуллин, сондай-ақ, қазақ биінің болмысы мен табиғатын ерекше сипаттап берген болатын. Ол: «Елдің ескіліктен екшеліп келе жатқан жол-жоба, салт-дәстүр, заң ережелерінің дәстүр жинақтарын, бұрынғылардың шежіресін, өнегелі, үлгілі сөздерін жадына көп тоқып, жатқа айтуға ұстарған, «билігі жүрген» ру басшылардан көсем шыққан, өздері де тұрмыстан туған қорытынды сөздерді әдемілеп жұптап, ұйқастырып айта алатындай болған шешендер – би атанған», – деп жазды.

Қазақтардың халық ауыз әдебиетінің үлгілерін зерттеушілер қазақтың Ұлы даласында «би» және «шешен» сөздері бір мағына береді, синонимдер деген пікірді бір ауыздан мақұлдайды. «Шешен» деген адамды би дейтін, шешен адам биге айналатын. Арнайы әдебиеттерде «би» сөзінің түркі тілінен шыққаны туралы көзқарас орныққан және ол шығыс билеушілерінің – хандардың, сұлтандардың жанындағы маңызды лауазымды титулды білдіреді. Ол тарихтың әр түрлі кезеңдерінде әр түрлі түркі халықтарында «бек», «бей», «би» деп әр түрлі аталып жүрді. Бірақ әрқашан бұл сөз «билік», «билеу» дегенді білдіреді. Әдетте ол кеңесші, идеолог, ақылшы, дана ретінде бағаланады, бірақ өте сирек жағдайда бек-би мемлекеттегі бірінші тұлға болған еді.

Шоқан Уәлиханов қазақ әділ сотына берген өзінің жоғары бағасын бір жағынан бидің жеке тұлғасымен және мәртебесімен байланыстырса, екінші жағынан, әділ соттың іс жүргізудегі

қарапайымдылығымен, жариялылығымен және халықты сипатымен түсіндіреді. Сол кездегі билердің рөлі мен орнын жеке еңбегімен мәшһүр болған Геттенің және Шекспирдің аттарымен теңестіреді. Ш. Уәлиханов қыпшақ-қазақтарымен ежелгі даласындағы заңдылық пен әділ соттың алтын ғасыры кезінде маңызды атқарған билердің беделін сипаттайтын негізгі белгі-нышандарында атап көрсеткен болатын. Оларға мыналарды: а) бидің соттық билігі оның «жеке беделіне» негізделді; ә) шешендік өнермен бірге соттық дәстүрлерді білуі қазақтарға «би» деген атақты берді; б) айыптаушыға қарсы күдіктенуден басқа нақты айғақтар болмаған жағдайда билер ант беруді қолданатын; в) билер соты жария түрде, ауызша өтетін және барлық жағдайда қорғауға жол берілді; г) билер сотының басты ерекшелігі оның әр түрлі қатып қалған рәсімдерден аулақтығында; д) қазақтарда сот көне заманнан бар және бітімгершілік қағидасына негізделеді.

XIX және XX ғасырлар тоғысында өмір сүрген, еуропаша білім алған Ә. Бөкейханов өз заманындағы сот ісін жүргізуден гөрі ежелгі қазақ даласындағы сот әділдігін жоғары бағалай отырып былай деп жазды: «Бұл биді, билікті жоғалтып, қазақты орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады. Біз мұның екеуіне де қол қоймаймыз». Белгілі зерттеушілер Н. Төреқұлов пен М. Қазбеков билер соты мен әділ сот туралы қазіргі заманғы көзқарастар арасынан жақындық іздей отырып: «Осы күнгі айтып жүрген жариялылық, демократиялық, адамгершілік пен гуманистік дегеннің өзі осы емес пе?» деген ойға келеді. Аты әлемге әйгілі ғалым және академик, Ұлттық Ғылым академиясының тұңғыш президенті Қ. Сатпаев та «ежелгі билер сотын» жоғары бағалады. Ол өзінің 1927 жылы Мәскеуде жарық көрген қазақтарының дәстүрлі соттық-құқықтық жүйесінен хабар береелік «Ер едіге» кітапшасында билердің өз дәуірінде халықтың ана өкілдері болғандығын атап өтті. Ол өз пікірін халықтың «Ханда қырық кісінің ақылы болса, биде қырық кісінің ары, білімі бар» деген қанатты сөзімен нақтылай отырып, «Қазақ сияқты көпшілік елде қашан да ханнан гөрі бидің қадір-қасиеті басым болады», – деп жазды [5,64].

Билер соты институтына айтарлықтай өзгерістер 1822 жылы «Сібір қырғыздарының жарғысы» арқылы енгізілді. Осы Жарғыға сәйкес қазақтар арасындағы туындайтын барлық сот істері үшін санатқа бөлінді: 1) қылмыстық, 2) талаптық, 3) басқарма істеріне шағымдану.

Қазақтарға қылмыстық істер болып: 1) мемлекетке сатқындық жасау, 2) кісі өлімі, 3) тонау мен барымта, 4) айқындалған билікті мойындамау есептелінді. Осы істер бойынша қазақтар жалпы империялық заңдарының негізінде патша соттарында соттасу керек болды. Осылайша сот билерінің соттылығынан жалпы империялық биліктің негізгі мүдделерін көздейтін маңыздырақ іс санаттары алынып тасталынды. Барлық істер дене зақымдануын қоса алғанда, ұрып-соғу, әшкерелеу, ұрлық, паракорлық, өтірік жеткізіп бару, қасақаналық, т.б. істер 1822 жылғы Ереже бойынша «талаптық» деп есептеліп, әдет құқығы негізінде талқыланып, билер сотының соттығына жатқызылды. 1822 жылғы Жарғымен енгізілген билер сотының қарауындағы, жалпы империялық соттардағы өзгерістер осы органдардың қылмыстық-құқықтық материалдық нормаларын қолдануындағы жазалау қызметіне айтарлықтай әсерін тигізді.

Билер сотының қызметі патша әкімшілігінің бақылауына алынды. Билер соты шешіміне шағым берудің жаңа тәртібі, оның тәжірибедегі рөлінің айтарлықтай төмендеуіне әкеліп соқты.

Атақты қазақ жазушысы Сәбит Мұқанов көрсеткендей: «Қазақ халқы Ресейге түгел бағынғаннан кейін ауыл арасындағы қазақ әкімдер «аға» және «кіші» сұлтандар деп аталды. Алайда, қазақтар соңғы кезге дейін әкімшілік бұйрықтан басқа, бұрынғы ата дағдысынан, яғни әдеттік заңнан айырылған жоқ. Патша үкіметі де бұл заңды бұзбай, дау-шарды шешуді «третейский суд» деп аталатынға тапсырды. Ол сотты жүргізетіндер: сайланған болыс, би, старшын немесе – «ауыл ағалары» болды. Бұлардың бәріне қазақ халқы «билер» деген ат қойды».

Сонымен бұл мақаланы қорыта келе, ұлы даланың әдет-ғұрып жүйесі, мәдени дәстүрлері болып табылатын қазақтың ата заңдары қанша-

ма ғасырлар бойы тікелей және жанама түрде әр түрлі мемлекеттер тарапынан қысым көріп, олардың идеологиясын сезінсе де өзінің таңқаларлық өміршендігін көрсетті. Әрине қазақ қоғамы осындай күштердің әсерінен елеулі түрде өзгеріске ұшырап отырған, бірақ оның құқықтық мәдениетінен тіл мәдениетін ешкім, ешбір күш тіпті өзгерте алмады. Олар бұндай қиын-қыстау жағдайларда да тек өзін-өзі сақтап қоймай, іштей күшке ие болып, нығайып отырған.

Қазақ қоғамындағы билер соты, біріншіден, өз шешімдерін әдет-ғұрып негіздеріне сүйене отырып әділ түрде шығарған. Және заңдық күшін халық жоғары деңгейде бағалап, әрқашан орындап отырған. Екіншіден, би атағы халықпен берілген және ол талқылау үшін алдымен ол ақсақалдар мен билердің сынынан өткен. Осы сында оның шешендігі және әдет-ғұрып заңдары мен ата заңдарын жетік білетіндігі қаралған [7,87].

Әдебиеттер

1 Абиля Е. История государства и права Республики Казахстан (с древнейших времен до 1992 года). – 2 изд-е, перераб. и доп. – Астана, 2001.

2 Алимжан К.А. Суд биев как обычно-правовое учреждение и институт обычного права// Право и государство. – 1998. – № 3.

3 Қазақ әдет-ғұрып құқығының материалдары. – Алматы, 1996.

4 Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер мен зерттеулер. Древний мир права казахов. 10 томдық. – 1,2 том. – Алматы, 2001.

5 Материалы по казахскому обычному праву / под общ. ред. С.З. Зиманова. – Алматы, 1996.

6 Материалы по казахскому обычному праву. Сб.1. – Алма-Ата, 1948.

7 Проблемы казахского обычного права. – Алма-Ата, 1989.

Е.И. Исбаева

Возникновение и развития суда биев в казахском крае

В данной статье рассматривается вопрос о возникновении и развитии суда биев в казахском крае. Из данного заключения следует вывод о том, что казахи имели свое собственное оригинальное законодательство, что порядок судопроизводства на тот момент у казахов был эффективным и прогрессивным. На основании сказанного мы можем совершенно определенно говорить о том, что казахи имели довольно развитую и эффективную систему судопроизводства. Во многих отношениях эта система могла бы дать фору и нынешней. Поэтому при проведении судебных реформ наряду с достижениями развитых стран необходимо тщательно анализировать и применять свой накопленный исторический опыт.

E.I. Isibaeva

The becoming and developing of bii's judge in Kazakh land is considered

The question of becoming and developing of bii's judge in Kazakh land is considered in this article. From the conclusion concerns that Kazakhs had their own original legislation, that the order of lan activity was effective and progressive. That is why we may exactly say that Kazakh had developed and effective system of law activity. It may be a good making law reforms as well as the achievement of developed countries is necessary to analyze and use its own historical experience.